

5. Державна служба статистики України. [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Електрон. дані. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Дука А. П. Инновационный этап развития и проблема технологического импорта в экономике Украины.

Проанализирована проблема влияния технологического импорта на формирование конкурентоспособности национальной экономики. Проведено сравнение профилей конкурентоспособности Швейцарии и Украины по Индексу глобальной конкурентоспособности 2013–2014 гг. Исследованы и выявлены основные последствия воздействия технологического импорта на динамику реализованной инновационной продукции Украины за период 2004–2012 гг.

Ключевые слова: технологический импорт, конкурентоспособность, инновационная продукция, инновационный этап развития.

Duka A. P. Innovative stage of development and issue of technological imports in Ukraine's economy.

The issue of the impact of technological imports on the process of forming the competitiveness of the national economy is analyzed. The comparison of competitiveness profiles of Switzerland and Ukraine by Global Competitiveness Index 2013–2014 is realized. The major effects of technological imports to dynamics of innovative products sales in Ukraine during 2004–2012 are identified.

Keywords: technological imports, competitiveness, innovative products, innovative development stage.

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330.8“1918/1920”

Короткий Т. В.

Університет Христіана Альбрехта, м. Кіль (Німеччина)

ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ О. Д. БІЛІМОВИЧА ПЕРІОДУ УЧАСТІ У БІЛОМУ РУСІ (1918–1920 РР.)

Стаття присвячена дослідженню економічних поглядів відомого вітчизняного ученого і громадського діяча О. Д. Білімовича (1878–1963) періоду його участі у білому русі на посаді керівника управління землеробства і землепорядкування Особливої наради генерала А. І. Денікіна.

Ключові слова: О. Д. Білімович, земельне питання, білий рух, Особлива нарада, генерал А. І. Денікін.

Постать Олександра Дмитровича Білімовича (1878–1963) – відомого ученого-економіста і громадського діяча, професора ряду університетів Європи та Америки, а саме: Університету Св. Володимира у Києві, Люблянського (Словенія), Міжнародного університету для переміщених осіб у Мюнхені (Німеччина), Стенфордського у Каліфорнії (США) продовжує притягувати до себе все більшу увагу дослідників.

Така увага обумовлюється перш за все зростаючим інтересом до історії вітчизняної економічної думки, коли із забуття повертаються призабуті постаті професорів-економістів, що працювали в університетах Російської імперії до початку революційних подій 1917 року та громадянської війни і які змушені були емігрувати за кордон, де і продовжили свою наукову діяльність. Інтерес до особи Олександра

Білімовича підсилюється ще і тим, що він як послідовний критик марксизму і радянської влади, працюючи в еміграції, не лише передбачав падіння СРСР, але і оприлюднив власне бачення перспектив розвитку пострадянської економічної системи. [10; 8]. Найпоказовішою у цьому плані стала робота “Экономический строй освобожденной России”, яка побачила світ у Мюнхені 1960 року та неодноразово перевидавалася.

Останнім часом нова генерація українських науковців, разом зі своїми російськими колегами, все частіше намагаються досягнути далеко не однозначну особистість науковця і громадського діяча, по-новому оцінити його внесок у розвиток вітчизняної економічної думки. Зробити це далеко не просто, оскільки матеріали особистого архіву Олександра Дмитровича, через його вимушену еміграцію і часті переїзди, виявилися розпорошеними і знаходяться в архівосховищах та приватних збірках різних країн. Дослідники змушені вивчати економічні (і не лише) погляди науковця майже виключно через призму його праць, оскільки біографія ученого відома лише у найзагальніших рисах. Відсутність ґрунтовного біографічного дослідження про О. Білімовича як професора, науковця, громадського і політичного діяча робить неможливим цілісне сприйняття його як ученого-економіста.

Серед останніх публікацій українських авторів, які присвячені О. Д. Білімовичу, слід виділити три статті Тетяни Оніпко [19; 20; 21]. Ознайомившись із їх змістом можна констатувати, що насправді статей, які змістовно різняться, є лише дві. Відмінність другої і третьої статті лише у назві: – друга називається “Учений-емігрант Олександр Билимович як дослідник історії вітчизняної кооперації”, а третя – “Учений емігрант Олександр Билимович: маловідомі сторінки біографії”; одному доданому слові “своїх” у третьому абзаці з кінця, та використанні там само слова “учений” замість “він” на початку речення.

Названі статті Т. Оніпко є глибок патріотичними. Дослідниця прагне не лише повернути О. Д. Білімовича вітчизняній науці, але і закликає значно розширити уяву про нього як ученого. “Переважає більшість російських і закордонних авторів, – пише вона, – вважають ученого російським економістом. З огляду на це констатуємо дві неточності. По-перше, О. Д. Билимович народився в Україні. По-друге, він не лише досліджував економічні проблеми і кооперативну практику дожовтневої Росії та СРСР, але й зумів проаналізувати їх історичний, політичний і міжнародний контекст. Відтак ученого можна кваліфікувати не тільки як видатного економіста, але і як економ-соціолога, історика і політолога”. [21, с. 240] Далі для переконливості додається: “У 1937 р. він [О. Білімович. – Авт.], з огляду на нестачу потрібної літератури з економіки серед емігрантів, видав працю “Вступ до економічної науки”, де виявив себе непримиренним опонентом комуністичної ідеології. При цьому можна свідчити про вченого як глибокого політолога”. [21, с. 247] Такою є аргументація знаної дослідниці історії української кооперації.

Втім важко цілком погодитися з тезою проголошеною Т. В. на початку цитованої статті, про те, що “Ім’я Олександра Дмитровича Билимовича, добре знане серед російської наукової еміграції, а останнім часом і серед російського вченого загалу, на жаль, донині практично не відоме в Україні” [21, с. 240].

Щоб переконатися, чи добре відоме ім’я Олександра Дмитровича в Україні, слід відкрити найпопулярніший вузівський підручник з історії економічних учень за

редакцією В. Д. Базилевича. Там знаходимо узагальнюючу характеристику місця О. Д. Білімовича у розвитку вітчизняної економічної науки та належність його до певної наукової школи. Учений зараховується до представників української політекономічної школи, започаткованої М. Х. Бунге та його учнем Д. І. Піхном. Наголошується також, що О. Д. Білімович “трудовій теорії вартості (цінності) класиків і К. Маркса протиставив так звану “примиренську теорію”, в якій намагався поєднати положення теорії граничної корисності, теорії попиту та пропозиції і математичної школи”. [16, с. 155] Далі читаємо: “Однією із значних заслуг учених Київського університету другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є започаткування зусиллями М. Х. Бунге та Д. І. Піхна української школи маржиналізму та подальший її розвиток О. Д. Білімовичем, Є. Є. Слущким та ін.” [16, с. 195].

Хрестоматія з історії української економічної думки, розрахована у першу чергу на студентів, також містить довідку про “помітного представника київської політекономічної школи кінця ХІХ – початку ХХ ст.” Олександра Білімовича та репрезентує фрагмент його відомої праці “До питання про розцінку господарських благ” [25, с. 390-398].

Нагадаємо, що О. Д. Білімович був знаним ученим-економістом ще до 1917 р. Відомий німецький історик економічної думки Х. Ю. Серафім вважав його видатним представником маржиналізму в Російській імперії, новим, після Д. І. Піхна, очільником київської економічної школи. На його думку теоретичну концепцію Олександра Дмитровича за своєю довершеністю і логічною обґрунтованістю можна порівняти з кращими зразками західноєвропейських теоретичних досліджень [26, с. 216].

Погляди київського професора, ще до появи його праць періоду еміграції, були добре відомими науковому загалу та значній частині інтелігенції Російської імперії також завдяки дискусії, яку він вів з представниками т.з. легального марксизму – П. Б. Струве та М. І. Туган-Барановським.

Перекваліфікуючи “російського ученого” О. Д. Білімовича на “українського”, – “його постать належить до когорти українських економістів і дослідників кооперативного руху”, – [21, с. 240] Т. Оніпко посилається чомусь виключно на праці російсько мовних авторів та російські енциклопедичні видання. У поле зору авторки потрапляють лише електронні версії далеко не найкращих російських енциклопедій і довідникових видань. Натомість українські енциклопедії та наукові праці, з невідомих причин, ігноруються.

Очевидно, що дослідниці кооперативного руху слід було звернутися хоча б до другого тому “Енциклопедії сучасної України”, (Київ, 2003. – С. 798), щоб уникнути, слідом за цитованими нею російськими авторами, прикрих фактологічних помилок. За таких умов, наприклад, Олександр Дмитрович Білімович не став би у цитованій статті Т. Оніпко “ректором Новоросійського (Одеського) університету” [20, с. 245]. Насправді ректором Новоросійського університету був його рідний брат Антон Дмитрович Білімович.

Ми не ставили завдання ретельного рецензування статей Т. Оніпко, присвячених вивченню наукової спадщини О. Д. Білімовича. Звернення до них обумовлюється тим, що вони чи не єдині за останні роки спеціальні дослідження у вітчизняній науковій літературі, які аналізують один з аспектів наукового спадку ученого, а саме – його

погляди на кооперацію. Погоджуючись з тим, що твори Олександра Дмитровича потрібно перевидавати і в Україні, додамо, що зробити це слід у значно повнішому обсязі, ніж це реалізовано у Російській Федерації. Поділяючи більшість засадничих положень, задекларованих у статтях Т. Оніпко, вважаємо необхідним продовження подальшого вивчення не лише наукової спадщини ученого, але і життєвого шляху непересічного ученого і громадянина.

Доводиться констатувати, що нині частина ідей О. Д. Білімовича науковцям і широкому загалу відомі краще, ніж його непростий життєвий шлях. На сьогодні, на жаль, відсутнє повноцінне комплексне дослідження про одного з найвідоміших вітчизняних економістів. Навіть спільне монографічне дослідження В. Х. Шетова та Е. Б. Корицького [18] та однобічна монографія остатнього [17] присвячені головним чином “миру ідей Білімовича” і мають дуже слабку біографічну складову. Ми не маємо також повної бібліографії праць ученого без якої неможливо як повноцінно висвітлити його економічні та політичні погляди, так і прослідкувати їх генезу. Не достатньо вивченими залишаються і окремі періоди життя і наукової діяльності Олександра Дмитровича.

Завдання статті убачаємо у висвітленні економічних поглядів О. Д. Білімовича періоду його участі у білому русі, а саме – діяльності на посаді керівника управління землеробства і землевпорядкування Особливої наради уряду генерала А. І. Денікіна у 1918–1920 рр. У цей непростий період громадянської війни учений-економіст прагнув на практиці реалізувати свої теоретичні погляди на шляхи вирішення земельного питання та домагався їх реалізації. Ми залишаємо поза увагою аналіз дореволюційних робіт київського професора, присвячених дослідженню земельного питання та столипінської аграрної реформи. Наголосимо лише на тому, що нові історичні реалії призвели до значної трансформації поглядів науковця. Ставши політиком професор-економіст змушений був відмовитися від частини своїх попередніх поглядів.

Для розуміння причин і мотивів появи відомого ученого-економіста, професора Університету Св. Володимира в уряді генерала А. І. Денікіна слід звернутися до передісторії його участі у білому русі. Очевидно, що мотивація поведінки О. Білімовича обумовлена його науковими та політичними поглядами перед революційного періоду. Досить познайомитися з першими опублікованими роботами науковця, щоб переконатися у його несприйнятті марксизму, який він вважав помилковою економічною теорією і тому критикував його. Несприйняття і критика марксизму проходять червоною ниткою через все життя і наукову діяльність ученого і знаходять своє логічне довершення у його публікаціях. Ймовірно, така світоглядна позиція пояснює участь Олександра Дмитровича у білому русі, як одній з форм боротьби з марксизмом.

У книзі “Путь русского офицера” Антон Іванович Денікін, описуючи свій прихід до влади, з військовою прямою резюмував: “На Юге России, на территории, освобождаемой Добровольческой армией, без какой-либо прокламации, самым ходом событий установилась диктатура в лице Главнокомандующего”. [13, с. 459] Вищим дорадчим органом при головнокомандувачу Військових сил Півдня Росії було “Особое совещание”. Його основними рисами, на думку одного з учасників, – були “политическая безликость и правительственное безволие” [23, с. 183].

Положення про Особливу нараду при головнокомандувачу Військами Силами Півдня Росії було затверджено і опубліковано лише 2 лютого 1919 року [13, с. 460]. На думку А. Денікіна Особлива нарада була наділена “всеми функциями власти исполнительной и законодательной”, оскільки в основі “Положения” було закладено “совмещение круга деятельности совета министров и старого Гос[ударственного] совета” [13, с. 460].

Сам А. Денікін зізнався, що “Программа правительства не объявлялась. Две речи, сказанные мною в Ставрополе и на открытии Кубанской рады, исчерпывали официальное изъяснение нашей идеологии и политического курса” [13, с. 463-464]. Основні засади його діяльності зводилися до семи пунктів. У перших двох визначалася мета збройної боротьби – знищення більшовицької анархії, встановлення в країні правового порядку і відновлення єдиної і неподільної Росії. В наступних п’яти стисло викладалася програма державного будівництва. Проголошувалося: скликання народного зібрання на засадах загального виборчого права; обласна автономія і широке місцеве самоврядування; гарантія повних громадських свобод і свободи віросповідання; невідкладне проведення робітничого законодавства; найшвидший початок земельної реформи.

Усі без винятку політичні сили, що були представлені в Особливій нараді, розуміли важливість і ціну вирішення земельного питання в умовах громадянської війни. Проте шляхи цього вирішення бачилися їм по-різному. Робота Особливої наради припала на революційний час і завдання, які вона повинна була вирішувати, теж, по суті, були революційними. Проте, недовговічні уряди генерала Денікіна, на думку його найпоплідовніших союзників, намагалися приборкати революційну стихію методами запозиченими з арсеналу впорядкованої і стабільної державності, які у даному конкретному випадку виявлялися не ефективними для боротьби з більшовизмом.

Конкретним підтвердженням цієї тези стала неспроможність жодного з денікінських урядів врегулювати земельне питання, чи хоча б задекларувати чітку програму його вирішення. “Было только одно возможное революционное, экономически бессмысленное, морально предосудительное, зато политически целесообразное решение его – легализовать земельные захваты, – вважав один з ініціаторів створення Особливої наради. – Оно не гарантировало бы нам беспроигрышного успеха, хотя бы уже потому, – что крестьяне могли и не поверить нашей “легальности”, но оно дало бы нам большой, очень большой козырь в игре на “психологию масс”. Мы этого решения не приняли” [23, с. 295].

Відсутність чіткої земельної програми, за умови виняткового значення земельного питання в тогочасних умовах, призводило до того, що “своя земельная политика была едва ли не у каждого командира отдельной воинской части и начальника уезда”, [23, с. 108] з сумом констатував один з членів Особливої наради. Далі очільник Відділу пропаганди Особливої наради серед найголовніших перепон, які заважали роботі його відомства, називає “отсутствие у нас политического курса” [23, с. 109]. І це, на його думку, найрельєфніше проявилось у земельному питанні. Земельне положення, розроблене в другій половині серпня 1918 р., не сподобалося генералу Денікіну, і його натхненник В. Г. Кокольцов вийшов у відставку.

На місце В. Г. Кокольцова – очільника управління землеробства, в результаті складних між фракційних переговорів прийшов О. Д. Білімович. М. Соколов так згадував про входження О. Білімовича до Особливої наради після чергової ротації кадрів: “Из новых людей в Особом совещании были: заменивший Н. Н. Чебышева – В. П. Носович и приемник Э. П. Шуберского – В. П. Юрченко, оба кандидаты Национального центра; на место В. Г. Кокольцова центру не удалось провести своего кандидата, Н. Н. Ковалевского, и Управление земледелия досталось профессору А. Д. Билимовичу, деятелю Совета государственного объединения” [23, с. 184].

На час входження О. Білімовича до складу Особливої наради вже припинила своє існування стара Добровольча армія. Від принципу добровільного її комплектування довелося відмовитися і військові частини почали поповнюватися шляхом мобілізації на загальних підставах. Один з активніших учасників білого руху Анатолій Бенецький, що служив у Добровольчій армії, з сумом згадував: “Власть Добрармии была сильна только на поверхности” [1, Л. 147] Він зізнався, що “симпатии рабочих были всецело на стороне красных и это было ярко в глаза” [1, Л. 145].

Замість земельної політики селяни одержали безперервні розмови на аграрні теми. В положенні про Особливу нараду зримо прослідковувався принцип військової диктатури. Організаційне становлення Особливої наради, як дорадчого органу генерала Денікіна, також пройшло декілька складних етапів, зазнавши відчутних кадрових змін, повноважень, місць перебування та регламенту роботи. Такими були тогочасні реалії.

О. Білімович і очолюване ним управління землеробства почали інтенсивно працювати над новими варіантами вирішення земельного питання і як свідчить К. Соколов: “новое положение было готово к декабрю” [1918 р. – Авт.] [23, с. 109]. Проте, воно “даже не обсуждалось в Особом совещании. Немудрено, что при таких условиях не могло быть устойчивой и однообразной “земельной пропаганды”” [23, с. 109].

Земельне положення, розроблене Управлінням під керівництвом О. Білімовича, за оцінкою сучасника було, як і його попередник, “очень тщательно разработанной умозрительной схемой медлительного разрешения земельного вопроса через несколько лет по водворении в стране порядка. Текущее наше аграрное законодательство было казуистично и отрывочно, оно определялось заботой об обеспечении урожая” [23, с. 195]. Наказами Головнокомандувача фактичні власники землі зобов’язувалися сіяти, натомість від імені уряду їм гарантувався захист інтересів під час збору врожаю. В червні 1919 року були видані правила про збір врожаю. За ними: з врожаю трав уряд обіцяв селянам половину, а з врожаю зернових дві третини належали селянам, а решта поміщику. Восени розрахункові показники були змінені на користь селян. Поміщицька доля для зернових культур знижена до однієї п’ятої.

Нарешті Тимчасові правила про здачу в оренду польових угідь від 21 вересня 1919 року зробили суттєвий крок у бік якщо не визнання, то, принаймні, продовження земельного *status quo*. Вони надавали землеробам-орендаторам право на продовження орендних договорів на один сільськогосподарський період за умови, щоб “площадь арендуемой земли вместе с собственной землей каждого хозяина не превышала особо указанных норм” [23, с. 195]. Найсуттєвішою при цьому була 5-а стаття правил, що дозволяла продовження користування землею і тим особам, які фактично

користувалися нею в 1919 році.

Один з найактивніших членів Особливої наради П. Н. Мілюков у своєму щоденнику визнавав, що при розробці нової земельної політики і внесенні окремих її проектів “главный работник Билимович” [14, с. 483]. Мілюков так прокоментував діяльність земельного комітету в умовах постійної боротьби законопроектів, представлених різними угрупованнями всередині Особливої наради: “Билимович проводил мысль, что земля должна остаться за крестьянами, но нужно начать с признания за помещиками и свободной продажи (2 года)” [14, с. 492].

Далі надамо слово Білімовичу. Відомо, що Олександр Дмитрович був переконаним прихильником існування приватної власності на землю. У цьому зв'язку він часто любив повторювати афоризм відомого англійського агронома Артура Юнга: “Дайте человеку в прочее владение черную скалу, он обратит ее в сад; дайте ему по десятилетнему контракту сад, он обратит его в пустыню”. Ще до революції він написав низку наукових праць присвячених вивченню поземельних відносин. У них декларувалося власне бачення шляхів вирішення існуючих проблем у земельному питанні Російської імперії. [9; 6; 11; 7]

Новий, післяреволюційний етап розвитку країни вимагав принципово інших підходів до вирішення земельного питання, як одного з ключових питань революції та громадянської війни. Обіймаючи посаду керуючого управління землеробства в Особливій нараді генерала Денікіна професор писав: “Необходимость существования собственности на землю, однако, еще не предreshает того, в руках каких собственников должна при этом находиться земля” [3, с. 14].

Він досить оригінально обґрунтував тезу про необхідність примусового відчуження землі. Така поведінка, як і дещо пафосна аргументація, диктувалися умовами громадянської війни, а отже і необхідністю залучення селянства на свій бік. Досить часто дослідники, цитуючи різні частини цього “теоретичного” обґрунтування Білімовича, акцентують увагу на різних її частинах і, як результат, приписують йому діаметрально протилежні погляди на питання доцільності примусового відчуження землі, земельної реформи та інші. Оскільки роботи Білімовича цього періоду є не лише маловідомі, але і малодоступні дозволимо собі зацитувати його аргументацію повністю.

“На разных исторических ступенях, у разных народов, при разных хозяйственных условиях, интересам страны и ее хозяйства лучше всего отвечает различное распределение земли между владениями разной величины. И вот, в последнее время все более увеличивается значение и роль мелкого и, особенно, среднего крестьянского землевладения. В эту сторону земля и передвигается постепенно во всех странах при помощи продаж и покупок. В эту же сторону передвигалась земля и у нас, в России, путем продажи помещичьей земли крестьянам. Особенно ускорился этот переход, благодаря развитию деятельности Крестьянского Банка. Но после тяжчайшей войны, во время которой население принесло бесчисленные жертвы, после величайшей смуты, пережитой в годы революции, в труднейший исторический момент, когда необходимо восстанавливать государство, – а этого нельзя сделать без установления в нем социального мира, – в такое время значительная часть крупного землевладения должна быть быстро передвинута в руки мелких и средних хозяев-крестьян. Так диктуется необходимость широкой земельной

реформи с применением принудительного отчуждения земли.

Но такое массовое передвижение земли, чтобы не зажечь вновь общий пожар и не подорвать возможности возрождения сельско-хозяйственного производства, должно быть произведено при наличности прочной власти и с большей вдумчивостью. Переход земли должен произойти на основании точного закона, определяющего, у кого сколько земли отрезается и кому сколько из нее дается. Земля должна перейти не в виде дарового подарка, а за правильно установленную плату. Приобретающие землю должны получить ее на праве собственности; им должен быть дан обеспечивающий их права крепостной документ, та “синяя бумага”, о которой мечтает все разумное крестьянство, потерявшее веру в самовольные захваты и даровую раздачу земли различными революционными властями” [3, с. 14-15].

Підсумовуючи власні роздуми про тогочасний стан сільського господарства Білімович робить висновки, які не були занадто оригінальними. Шлях виходу з кризи він убачав в укріпленні і підтримці сильної влади, охороні права власності і проведенні земельної реформи з акцентом на як найшвидше відновлення виробництва сільськогосподарської продукції та підвищення культури господарювання. “Пора перестать думать, – наголошував він, – что все дело в одной земельной реформе, что одно распределение земли обеспечит все. Необходимо заботиться о проведении в жизнь широких мер для поднятия сельскохозяйственной культуры” [3, с. 16]. Серед цих дій він вважав за необхідне: впроваджувати в життя заходи, спрямовані на вдосконалення культури сільськогосподарського виробництва; підвищувати освітній рівень сільського населення; розвивати кредитування села тощо.

Особлива нарада, періоду роботи в ній О. Білімовича, змінила місце перебування з Єкатеринодара на Ростов. У той час ставка генерала Денікіна розміщувалася в Таганрозі разом з морським та іноземними управліннями. Члени Особливої наради “жили по-студенчески, отказывая себе в простейших жизненных условиях, и достаточно было взглянуть на их потертые костюмы, чтобы убедиться, как далеки они были от “камергерских мундиров...”, “помещичьи шарабаны” в виде казенных автомобилей имелись у немногих счастливых из гражданских членов Особого совещания” [23, с. 191]. Грошей уряду хронічно не вистачало, що в умовах громадянської війни, коли йде гра на психології мас, мало важливе значення. Корупція, що мала місце в виконавчих органах, була викликана не в останню чергу системою злидненої заробітної плати.

Типові недоліки роботи центрального апарату у десятки разів примножувалися, та ще й у загостреній формі, в управлінні місцевому. У своїх вищих інстанціях воно було суцільно мілітаризованим – навіть у “самостійних” губерніях діяли військові губернатори. Скрізь лютувала контррозвідка та органи Державної ватри. В результаті збільшення контрольованої території сполучення між регіонами не покращилося. Деякі з них, як Київщина, наприклад, взагалі були практично недосяжними для урядових розпоряджень.

У тилу денікінської армії діяли загони махновців, та інші групи українських повстанців, які здійснювали напади на комунікації та руйнували військову інфраструктуру. Як свідчить один з військовослужбовців армії А. Денікіна такі дії “вносили панику и дезорганизацию в тыл. Офицеры боялись ездить в отпуск, боялись быть пойманными, и не даром сложился тогда такой взгляд, что в тылу гораздо

опаснее, чем на фронте” [1, Л. 150].

Технічні умови, з якими доводилося рахуватися, також не сприяли успішній роботі управління землеробства, очолюваного Білімовичем. Телеграф на територіях, контрольованих Добровольчою армією майже не функціонував. Поїздки залізницею у тих умовах були тяжким випробуванням. Єдина надія покладалася на кур'єрську службу, лише половина службовців якої поверталася здоровою після відрядження. Решта хворіла тифом, іспанкою, запаленням легенів. За умови відсутності належної кур'єрської служби “А. Д. Билимович решил рассылать деньги местным органам Управлений земледелия через артельщиков” [23, с. 189].

Паперу, як згадує сучасник “никогда не хватало. На внутреннем рынке ее почти не было, цены были дикие и совсем ничтожное количество бумаги удавалось со скандалом и криком приобретать путем реквизиции” [23, с. 113]. Чи можна за таких умов говорити про ефективне управління? Його звичайно не було. Був некоординований рух величезної неорганізованої маси злиднених чиновників. І не розуміти цього Білімович не міг.

Але чому ж тоді він співпрацював з Добровольчою армією?

Причини, які спонукали Олександра Дмитровича, приєднатися до білого руху, що розгортався на півдні європейської частини колишньої Російської імперії очевидні. Вони були типовими для значної частини інтелігенції. Він не сприймав марксизм ще з дореволюційних часів, про що неодноразово заявляв. Уважні спостереження за перебігом революційного процесу переконали його, що остаточному встановленню міцного громадянського правопорядку в державі про яку він мріяв, повинен передувати період боротьби з більшовизмом, а потім з породженим цим режимом хаосом та руйнаціями. Радянська влада являла тоді диктатуру Леніна і Троцького. Протидіяти цій диктатурі і зламати її у збройній боротьбі могла лише сильна, сконцентрована та енергійна влада. Такою йому і вбачалася деякий час Добровольча армія, що виникла під прапорами збройної боротьби з більшовизмом за відновлення Росії.

Найповніше погляди О. Білімовича на революційні події, які мали місце в межах колишньої Російської імперії в 1917 році та шляхи подолання хаосу, були викладені ним у публікаціях 1919 року [3; 5; 12; 4; 2]. Саме тоді він перебував на територіях, контрольованих Добровольчою армією і брав активну участь у політичному житті як член Особливої наради генерала А. Денікіна.

Початком революційних подій О. Білімович вважав лютий 1917 року, коли в країні “произошел политический переворот” [3, с. 3]. Його ставлення до лютневої революції, що усунула царя від влади, як бачимо, є досить стриманим. Але, перед тим, що “началось после февральского переворота, – на його глибоке переконання, – побледнели все последствия войны. Перевернуты были вверх дном все существовавшие до того отношения. Исчезла власть, остался лишь призрак ее. Душа народных масс под влиянием идей и обстановки революции потемнела, все чистое было заглушено, на первый план выдвинулось зависливое, корыстное, жестокое начало” [3, с. 3-4].

У всіх складових державного життя, в тому числі господарській сфері, почалася, на думку київського професора, ланцюгова реакція незворотних і повних трагізму змін. Нарешті в кінці жовтня 1917 року позбавлений підтримки і зраджений

Тимчасовий уряд Керенського був скинутий більшовиками. “Тогда произошел новый обвал событий, который смел на своем пути и похоронил под своими глыбами ценные отрасли хозяйственной деятельности” [3, с. 4].

Детально і фахово проаналізувавши всі складові господарського життя країни – промисловість, сільське господарство, торгівлю, фінанси, транспорт учений дійшов висновку, що “во всех областях хозяйства проявились в самых ужасных формах: 1) анархия и 2) нежелание вести трудовую производительную деятельность, исключительное сосредоточение внимания на распределении имеющихся благ, принявших в конце концов вид простого массового грабежа. Это и привело хозяйство страны к тому разрушению, которое мы наблюдаем в настоящее время” [3, с. 26].

У зв'язку з цими висновками цілком логічно вимальовуються основні завдання, вирішення яких дозволить, на думку економіста, подолати існуючий хаос та реанімувати господарський комплекс. Цими завданнями є “поддержание и укрепление новой власти” та “восстановление производства”, що прямо пов'язано з “восстановлением попораного принципа собственности” [3, с. 27].

Підсумовуючи свої економічні замітки О. Білімович наголошував: “Горькие последствия произведенного опыта наглядно показали, что обычный, не социалистический строй хозяйства, сколькими бы недостатками он ни страдал, пока является единственным строем, который способен обеспечить населению гражданский мир, пищу, одежду, жилье, передвижение по железным дорогам и удовлетворение других материальных потребностей” [3, с. 27-28].

Перебуваючи в уряді генерала Деникіна О. Білімович залишався запеклим ворогом навіть найменших проявів українського руху. “Не следует забывать, – згадував Василь Зеньковський, – что в окружении Деникина состоял в качестве Министра Земледелия Алекс. Дмитр. Билимович, женатый на сестре Вас. Вит. Шульгина; он – как и самый влиятельный в кругах Деникина В. В. Шульгин – был непримиримым врагом всякого украинского движения и влиял на взгляды Деникина (о чем достаточно ярко говорят различные страницы в книгах Деникина, посвященных “русской смуте”. Все это крайне раздражало решительно все украинские круги” [15, с. 186].

Маловідомою, але, не нашу думку, найцікавішою публікацією т.з. “білогвардійського” періоду О. Білімовича може вважатися його стаття “Экономическое устройство единой России”, видрукована в Одесі 1919 року [4]. Саме в цій публікації, присвяченій, начеб-то, економічним питанням, найрельєфніше і з найбільшою повнотою та чіткістю прослідковуються і його політичні погляди. Завуальоване економічне підґрунтя статті стало тим тлом, на фоні якого віддзеркалюючись проявляються всі інші складові тогочасних політичних переконань київського професора.

Стаття по-своєму оригінальна. Прочитавши лише перший та останній її абзаци разом з назвою можна отримати стислу, але цілком конкретну відповідь на питання щодо завдань, які намагався вирішити автор. Тож надамо йому слово. Абзац перший. “Расчленение России и образование из нее ряда самостоятельных государств разъединило бы части страны, связанные друг с другом теснейшими экономическими узлами. Оно уничтожило бы единство обширной народно-хозяйственной области, образовавшейся путем долгого исторического процесса. Разрыв этой области нанес бы

не поддающийся сейчас исчислению вред всем частям России – югу и северу, западу и востоку” [4, с. 97]. Так стверджував Олександр Дмитрович на початку викладу.

Далі останній абзац. “Конечно сохранение государственного и хозяйственного единства России не устраняет, но наоборот настоятельно требует самостоятельности хозяйственной жизни, хозяйственного и в частности финансового самоуправления отдельных автономных областей обширного государства. Определение пределов широкой хозяйственной самостоятельности этих областей есть сложная и серьезная проблема построения на новых началах жизни возрождающейся единой России” [4, с. 105].

Що спільного у цитованих частинах роботи? Відповідь однозначна – обстоювання економічної єдності нової, ймовірної Російської держави в межах територій колишньої імперії Романових. Політичний устрій майбутнього утворення, як свідчить текст, принципового значення для автора не має. Тому і визначення форми державного правління є для нього питанням віддаленої перспективи. Найактуальніше поточне питання – обґрунтувати доцільність збереження економічної єдності колишньої імперії.

Підтекст, на нашу думку, простий і зрозумілий. Розглянемо його схематично у спрощеному тезовому варіанті. Економічна єдність держави неможлива без єднання політичного. Зберігши економічну єдність країні – забезпечимо підґрунтя політичної стабільності, отже збережемо державу. Для заспокоєння “сепаратистів” досить “широкой хозяйственной самостоятельности”, яку можна пообіцяти, але її ще потрібно буде отримати, оскільки це, “сложная и серьезная проблема построения на новых началах жизни возрождающейся единой России”. Отже, у збереженій державі з’являються можливості для маневру з метою приборкання сепаратизму, автономізму чи самостійництва. Проте можливі інші варіанти “прочитання” підтексту. Для того, власне, він і існує.

Між першим і заключним абзацами штучно втиснуті досить розлогі положення, які більше схожі на тези партійного маніфесту, ніж на наукові обґрунтовані погляди професора-економіста. Суть тез можна звести до гасла: “Нехай живе єдина, неподільна Російська імперія...”.

Стаття засвідчує, що талановитий професор-економіст поступово трансформується у посереднього професора-політика. Підтвердження цьому можна знайти в одному з прикладів аргументації О. Білімовича. Він пише: “В сохранении экономического единства России взаимно заинтересованы север и юг, восток и запад – Великороссия и Малороссия с Новороссией. И нельзя подсчитать, кто в ком нуждается больше север в юге или юг в севере” [4, с. 98]. Особливу увагу в цій аргументації слід звернути на твердження професора-економіста “и нельзя подсчитать” хто у кому більше зацікавлений. Важко повірити у те, що блискучий економіст-аналітик не знав як це можна було зробити. Адже достатньо було співставити дані статистики про товарообіг між регіонами держави, у якій, до речі, існувала чи не найкраща у світі система земської статистики, щоб зрозуміти характер взаємозалежності регіонів. Різниця торгівельного балансу та його динаміка могли, наприклад, бути лакмусовим папірцем взаємозалежності регіонів. Загалом існували десятки методик і параметрів за допомогою яких реально прослідкувати не лише економічні зв’язки регіонів, але і їх ефективність. Але Олександр Дмитрович чомусь не зробив таких підрахунків,

позбавивши переконливості власні висновки, які набули характеру політичних заяв через відсутність аргументування цифрами і фактами.

На підтвердження “науковості” свого обґрунтування Білімович посилався на відому схему К. Бюхера “отмечающую происхождение человеческих хозяйственных стадий домашнего замкнутого, городского-местного и народного хозяйства. И тогда, – на його думку, – понятна будет величайшая ценность сохранения единства обширной экономической области бывшей России” [4, с. 97]. Щоправда, саме згадування про схему К. Бюхера не зробило його аргументацію переконливішою.

У тексті трапляються також історичні неточності, які рел’єфніше усвідомлюються з позицій сучасної науки. Так, наприклад, автор запевнює читача, що “отторжение юга России от севера в виде самостоятельного украинского государства из 9 южных губерний, было бы насильственным разъединением территорий, населенных ветвями одного и того же народа...” [4, с. 97]. Не тільки сьогодні, але й на початку ХХ століття науковцям було вже відомо, що українці і росіяни це два різні слов’янські народи. Якщо навіть припустити, що Олександр Дмитрович не знав, чи не хотів визнавати очевидного тепер факту, він все рівно використовував його для аргументації як доказ, достовірність якого давно спростована. Виникає цілком закономірне питання – наскільки адекватними, за таких умов, можуть бути висновки, якщо вони тримаються на недостовірних припущеннях?

Обґрунтовуючи свої погляди О. Білімович запропонував досить нетрадиційну версію економічних причин об’єднання України з Росією. Сподіваємося, що він мав на увазі ХVІІ століття, коли висував власну інтерпретацію перебігу історичних подій. Вважаємо доцільним ознайомити з нею. “Не случайно, а стихийно, – писав він, – стремясь к достижению важнейших экономических целей и подчиняясь глубоким и неустранимым законам хозяйственного развития, великорусское и малорусское племя слились в одно государственное целое и образовали единую экономическую область” [4, с. 97]. Коментарі зайві. Висновок однозначний – економічну історію Східної Європи професор знав занадто поверхово. Та чому тут дивуватися. Його родич, однодумець та ідейний натхненник В. В. Шульгін навіть у 1922 році в книзі “Нечто фантастическое” закликав зосередитися на “прочном устройстве русского племени”. “Русское племя” для нього включало и “южно-русский народ, который сначала поляки, а потом немцы называли, украинцами” [Шульгин В. В. Нечто фантастическое. – София, 1922. – С. 18].

У своєму обстоюванні необхідності збереження економічної єдності Російської імперії О. Д. Білімович вказував на необхідні складові цієї єдності, послідовно перераховуючи у чому “значение севера для юга”, зазначаючи “лишь главнейшие стороны экономической заинтересованности юга в сохранении единства с севером и востоком России” [4, с. 98-99]. Далі він повторював це в зворотному напрямку, оскільки, виявляється “север не менее заинтересован в сохранении единства России” і тому додатково зазначається “значение юга для севера” [4, с. 99-100]. Уточнимо, що йдеться про звичайну торгівлю між регіонами однієї, єдиної колись держави, необхідність якої важко заперечити.

Закінчується публікація перерахуванням найважливіших і найпереконливіших, на думку автора, переваг господарювання у рамках багатонаціональної, велетенської за площею держави, якою була Російська імперія. Враховуються чомусь лише переваги.

На жаль, серед аргументів ми не зустрінемо жодних цифрових порівнянь чи, бодай, статистичної інформації. Втім повернемося на сторінки статті і для прикладу розглянемо детальніше авторську аргументацію лише першої серед заявлених переваг.

Велика територія і багатонаціональне населення, на його думку, “обеспечивает каждой части страны выгоды широкого территориального разделения труда внутри общей народно-хозяйственной области. А это разделение труда обеспечивает полноту и гармоническую всесторонность экономического развития. Разорвите эту территорию на части, разделите население ее на отдельные народцы – и это преимущество, с таким трудом достигавшиеся Россией долгим историческим путем, так ревниво охраняемое у себя другими великими державами, будет погублено” [4, с. 101-102].

Перед нами хрестоматійний зразок модерного імперського мислення, де аргументація, за наявності доктрини, носить декоративний характер і не є обов'язковим елементом. Олександр Дмитрович цілком справедливо потрапив на сторінки “Энциклопедии императорской традиции русской мысли” [22, с. 77].

Ця імперська традиція і сьогодні успішно експлуатується частиною політикуму сучасної Росії, але в більш агресивній формі. Оприлюднемо, для прикладу, лише абзац анотації до книги “Украинская болезнь русской нации”, де можна прочитати: “Государство “Украина” это наша своеобразная европейская Хорватия, раздирающая целостность и Православной Русской Церкви, и русской государственности, и единство русского народа. “Украинство” как идеология национального раскола поставило под вопрос единство Православного Русского мира, и мы находимся сегодня в сложнейшем положении, когда одна часть нации, сознание которой затуманено сепаратизмом, выступает агрессивно против другой” [24, с. 4]. Залишимо тезу без коментування.

Не ставлячи за мету спростовування теоретичної можливості ефективного господарювання в багатонаціональній колоніальній державі (а саме такою була Російська імперія) зазначимо лише, що впродовж ХХ століття, особливо його другої половини майже всі багатонаціональні імперії зазнали повного краху, або знаходяться у стані стагнації.

Під кінець статті О. Білімович, як переконаний патріот імперії, черговий раз критикував українських “сепаратистів” – найбільших ворогів (разом з німцями) “единой и неделимой России”. “Люди, которые, выполняя чужие планы, или объятие сепаратистским энтузиазмом и ненавистью к целому, или преследуя свои мелкие корыстные цели, стремятся оторвать от России ту или иную ее часть, ослабляя все другие части, вместе с тем нанесли бы непоправимый ущерб населению своей части. Это в полной мере имеет приложение и к той части России, состоящей из 9 южных губерний, которую галицко-украинские политики стремятся отделить от России под видом особого Украинского государства. Стремясь к этому они или по невежеству своему не понимают тягостных экономических последствий такого отделения для малорусского народа или с присущей им склонностью к обману понимают, но скрывают это от народа, уверяя его в обратном. Но неумолимые экономические факты так убедительны, что даже мало просвещенный и усиленно сбиваемый с толку, терроризируемый малорусский народ, как и все остальное население южной России разберутся в них”. Народ дійсно розібрався і зробив свій вибір... [4, с. 104].

Аналіз вищезначеної статті уможлиблює додаткові оціночні характеристики її автора. Вони підтверджують наші попередні припущення щодо домінування в “білогвардійський” період життя Білімовича політичної складової над науковою. За умови відсутності доказової складової і економічної обґрунтованості висунутих тез можна стверджувати, що вчений “розчинився” у політиці, яка вимагала відповідних прокламацій.

Навіть побіжний аналіз публіцистичного спадку О. Білімовича часів революційних катаклізмів та громадянської війни засвідчує, що запропоноване ним бачення перебігу суспільних процесів та шляхи подолання хаосу в збуреній країні не позбавлене внутрішньої суперечливості. Відчувається наскрізне домінування в аргументації політичного чинника. Вчений, зайнявши адміністративну посаду в уряді А. Денікіна, все більше еволюціонував у бік політика. Від колишнього науковця залишилося лише професорське звання та науковий інструментарій, яким він успішно користувався для т.з. “теоретичного” обґрунтування потрібних денікінському уряду постулатів. Політика вийшла на перший план. Про академічну науку, на деякий час, довелося забути. Хвороба країни терміново вимагала швидких і дієвих рецептів для лікування і він запропонував їх у вигляді власних публіцистичних статей. Треба визнати, що діагноз хвороби – більшовизм Білімович визначив вірно. Але його тогочасний рецепт лікування країни не став ефективним. Національна складова суспільних рухів ним не була оцінена і зрозуміта належним чином, а звідси і прорахунки в оцінках ситуації. Російська імперія почала розпадатися через утворення на її теренах нових незалежних національних держав і це – очевидний факт. Білімович-економіст у цей період, поступившись місцем Білімовичу-політику, зазнав поразки. Він знову повернувся до науки, але вже в еміграції.

Використані джерела:

1. *Бенецкий А. В.* Мои воспоминания. Ч. II. Моя служба в Добровольческой армии / А. В. Бенецкий // ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации). – Ф. 6562. – Оп. 1. – Д. 3.
2. *Билимович А.* Деление южной России на области / А. Билимович // Труды Подготовительной по национальным делам комиссии. Малороссийский отдел. Вып. 1. – Одесса, 1919 – С. 106-110.
3. *Билимович А.* Революция, большевики и хозяйство России / А. Билимович. – Ростов на Дону, 1919. – 28 с.
4. *Билимович А.* Экономическое единство России / А. Билимович // Труды Подготовительной по национальным делам комиссии. Малороссийский отдел. Вып. 1. – Одесса, 1919. – С. 97-105.
5. *Билимович А. Д.* Деление Южной России на области / А. Д. Билимович. – Катеринодар, 1919. – 37 с.
6. *Билимович А. Д.* Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России / А. Д. Билимович. – Киев, 1907. – (VI), 198 с.
7. *Билимович А. Д.* К вопросу об упразднении сервитутов. (Доклад, читанный в собрании Киевского юридического общества 5 февраля 1911 г. / А. Д. Билимович. – Киев, 1911. – 60 с.
8. *Билимович А. Д.* Кооперация России до, во время и после большевиков / А. Д. Билимович ; Ин-т экономики. – М. : Наука, 2005. – 191 с.
9. *Билимович А. Д.* Крестьянский правопорядок по трудам местных комитетов по нуждам сельскохозяйственной промышленности. (Доклад, прочитанный в собрании Киевского Юридического Общества 6 ноября 1904 г.) / А. Д. Билимович. – Киев, 1904. – (4), 60 с.
10. *Билимович А. Д.* Марксизм (Изложение и критика) / А. Д. Билимович. – Сан-Франциско, 1954. – 83 с.
11. *Билимович А. Д.* Разбор положения о землеустройстве / А. Д. Билимович. – Киев, 1910. – (4), 68 с.
12. *Билимович А. Д.* Собственность и земля / А. Д. Билимович. – Ростов-на-Дону, 1919.

13. Деникин А. И. Путь русского офицера / А. И. Деникин. – М. : Вагрус, 2002. – 636 с.
14. Дневник П. Н. Милюкова. 1918–1921 / П. Н. Милюков. – М. : РОССПЭН, 2004. – 847 с.
15. Зеньковский Василий, протопресвитер. Пять месяцев у власти. Воспоминания / Василий Зеньковский. – М., 1995. – 237 с.
16. Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. – Ч. 2. / за ред. В. Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр. – К. : Знання, 2005. – 567 с.
17. Корицкий Э. Б. Мир идей А. Д. Билимовича: (Из истории экономической мысли русской эмиграции). – Ч. 1. / Э. Д. Корицкий. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та экономики и финансов, 1997. – 138 с.
18. Корицкий Э. Б., Шетов В. Х. Александр Билимович / Э. Б. Корицкий. – Нальчик : Издательский центр “Эль-фа”, 1997. – 256 с.
19. Оніпко Т. В. Олександр Билимович про особливості розвитку радянської споживчої кооперації у 1920-і рр. / Тетяна Оніпко // Гілея. 2012. – № 60. – С. 63-68.
20. Оніпко Т. В. Учений-емігрант Олександр Билимович як дослідник історії вітчизняної кооперації / Тетяна Оніпко // Гілея. – 2012. – Вип. 62. – С. 95-100.
21. Оніпко Тетяна. Учений-емігрант Олександр Билимович: маловідомі сторінки біографії / Тетяна Оніпко // Полтавські історичні студії. Ювілейний збірник на пошану Віктора Ревечука. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. – С. 240; С. 240-251.
22. Смолин М. Б. Энциклопедия императорской традиции русской мысли / М. Б. Смолин. – М. : Имперская традиция, 2005. – 432 с.
23. Соколов К. Н. Правление генерала Деникина (из воспоминаний) / К. Н. Соколов. – Жуковский; М. : Кучково поле, 2007. – 304 с.
24. “Украинская” болезнь русской нации. – М. : Имперская традиция, 2004. – 560 с.
25. Українська економічна думка: Хрестоматія / упоряд. С. М. Злупко. – К. : Знання, 2007. 694 с.
26. Seraphim H.-J. Versuch einer Systematisierung der russischen Nationaloekonomie // Archiv Fuer Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. – 1927. – Bd. 57. – S. 216.

Короткий Т. В. Экономические взгляды А. Д. Билимовича периода участия в белом движении (1918-1920 гг.).

Статья посвящена исследованию экономических взглядов известного отечественного ученого и общественного деятеля А. Д. Билимовича в период его участия в белом движении в должности руководителя управления земледелия и землеустройства Особого совещания генерала А. И. Деникина.

Ключевые слова: *А. Д. Билимович, земельный вопрос, белое движение, Особое совещание, генерал А. И. Деникин.*

Korotky T. V. Economic Views O. D. Bilimovycha period of participation in white movement (1918–1920 years).

The article investigates the economic views of the famous domestic scientist and public figure A. D. Bilimovycha during his participation in the White movement in as head of the agriculture and land management of the Special Meeting of General A. I. Denikin.

Keywords: *A. D. Bilimovich, the land question, the White movement, a special meeting, the general A. I. Denikin.*